

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכֶת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק א

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה א
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ב
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ג
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ד
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ז
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ח
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה ט
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יא
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יב
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יג
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה יד
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טו
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה טז-יז
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יח
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה יט
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כ
תעודה כא-כב חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כא-כב
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כג
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כד
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כו
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כז
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כח
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה כט
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה ל
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	תעודה לא

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-136/135 לספ'). עץ תמר.

Classical Numismatic Group, Inc. <http://engcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליגנר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָּה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הַקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה

עוזי ליבנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים

ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסות

אלכסנדר מלמד
 מערכות המסות בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסות
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

יהושע שוורץ
 'וקוצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- אברהם (אבי) ששון
 579 הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- זאב ספראי
 603 כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
 הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
 דבורה דימנט
 729 רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- כנה ורמן
 757 אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- נועם מזרחי
 799 'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
 העברית בימי הבית השני
- יונתן אדלר
 855 מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
 מחקר חדש
- אשבל רצון
 873 גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
 שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
1137 'פְּדָבֵר הָאֱמוּר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב

דורון מנדלס

במאמר קצר זה אבקש להראות כי ספר מקבים ב משקף חומרים פגאניים הלקוחים מחוקות של ערים מהתקופה הקלאסית וההלניסטית, במידה שאפשר לשחזר חוקות כאלה, השונות במהותן מחוקת האבות היהודית המבוססת על התנ"ך, המככבת אף היא בספר. על חוקת האבות דנו רבות ועל כן אין צורך לשוב ולדון בה כאן. למידע על חוקת עיר יוונית פגאנית שאפשר לדלות ממקבים ב יש ערך רב בהיעדר חיבורים שלמים ושיטתיים מן התקופה ההלניסטית, כגון אלה של אפלטון, קסנופון ואריסטו מן התקופה הקלאסית, למעט דיונים על חוקות מלך והערות אגב המופיעות בספרות, במקורות ההיסטוריים ובפרגמנטים של הספרות הפילוסופית (כגון זנון ואחרים). הדיון המפורסם של פוליביוס בספר השישי על החוקה הממוזגת אומנם נכתב במאה השנייה לפנה"ס ביוון (בתקופה שבה נכתב גם מקבים ב), אך הוא למעשה הד ברור לתורת המשטרים הקלאסית, הדנה לא מעט בשאלת ה-*metabole* ומציג מודל משטר אקטואלי התפור על פי חוקתה של הרפובליקה הרומית; כלומר, איננו פונה מזרחה לעבר העולם ההלניסטי. עניין זה יתבהר בהמשך.

לשאלה אם ליאסון מקירנה, מחבר מקבים ב, או למחבר התקציר, הייתה כוונה לפנות אל קהל פגאני או אם פגאנים קראו את הספר, אין חשיבות של ממש לדיון. מה שמעסיק אותנו היא השאלה מה היה קורא פגאני מבין אילו קרא את הספר. מתוך היכרותנו עם מאגר המונחים הפוליטיים של מדע המדינה הקלאסי וההלניסטי ועם המציאות השלטונית בתקופה ההלניסטית, נשאלת השאלה האם אפשר למצוא הד לשני אלמנטים אלה במקבים ב, וכיצד שילב המחבר עולם ידע זה בספרו, שהיה מכון בעיקרו כנראה לקהל יהודי הלניסטי. חוקרים רבים ניסו לבדוד אלמנטים יווניים מתוך המכלול, כגון התייחסות המחבר ל-*paideia* וערכים יווניים אוניברסליים המופיעים בספר,¹ בניגוד לערכים 'יהודיים'. סוגיה זו כשהיא

M. Himmelfarb, 'Judaism and Hellenism in 2 Maccabees', *Poetics Today* 19 (1998), 1 pp. 19–40

לעצמה היא סוגיה מורכבת, כי לעיתים הערכים זהים, כגון: קידוש השם, תיאור מנהיגים וטוהר המידות.

לעומת זאת, טרם נעשה ניסיון לשרטט את החוקה ההלניסטית המהווה מסגרת רעיונית אלטרנטיבית לספר ואשר חלקים ממנה אפשר למצוא בכל אחד מפרקיו. לפיכך, כאשר אנו קוראים את מקבים ב מבעד לפרויזמה של יוון-הלניסטי מלומד, הספר, כמו כל חיבור העוסק ברעיון מדיני, הוא בראש ובראשונה השתקפות של מציאות וכן דיון קונקרטי על תקפותה. לדוגמא, ספר 5 בפוליטיקה של אריסטו עוסק בדיון תיאורטי בתופעת המהפכה, תוך הסתמכות על מקרים ספציפיים שנלקטו בקפידה על ידי תלמידיו של אריסטו. שילוב של מציאות ורעיון אפשר לגלות גם בדיון על האתיקה הניקומאכית. מדינת האתונאים של אריסטו הוא דוגמה מובהקת למונוגרפיה היסטורית שבה ההיסטוריה האתונאית של המאות השישית והחמישית לפנה"ס משועבדת לרעיון של קבוצה מסוימת שפעלה במסגרת הדמוקרטיה האתונאית בסוף המאה החמישית לפנה"ס, 'מפלגת' המתונים. חיבורו של אריסטו הוא בעל ערך רב כנרטיב היסטורי, אך אפשר לקרוא אותו גם כמנשר פוליטי רב עוצמה. בהשוואה אליו – מבלי לפגוע במעמדו של מקבים ב כמקור היסטורי – ספר שיש בו מידע היסטורי רב ערך, כאשר הוא נקרא כחיבור שמגלם בתוכו רעיונות מתחום מדע המדינה היווני ההלניסטי, מתברר שהוא לא רק מקור חשוב להבנת המציאות בתקופה,² אלא גם מניפסט שמגלה התייחסות פרטנית לשאלה מה טיבה של חוקה יוונית בעיר הלניסטית הנשלטת על ידי שלטון מרכזי של אימפריה שלטת, וכיצד על אנשי העיר להתנהל על מנת שלא יגיעו להתנגשות עם השלטון.

*

שני היבטים יידונו להלן תוך כדי שחזורם של אלמנטים בולטים של חוקה (*politeia*) יוונית-הלניסטית במקבים ב: האחד, המחשת החוקה והחוק הפנימיים, כלומר של האזרחים בינם לבין עצמם ובינם לבין השלטון הישיר בעיר. השני: יחסי ה'פוליטיאה' עם האימפריה השלטת. קורא יווני מלומד שהיה קורא את הספר דרך הפרויזמה ההלניסטית – לא בהכרח היהודית – יכול היה בנקל להפשיט את הנרטיב לרמה תאורטית המנותקת מן האירועים. במאמר באנגלית שפורסם בדצמבר 2019 פרסתי את עיקרי המשנה של בעל מקבים ב בעניין 'חוקת האבות' ההלניסטית על פי סדר הופעתם כנרטיב ההיסטורי. במאמר זה הדגשתי את ההיגיון הפנימי שאפשר למצוא ביחסי הגומלין בין ההתרחשויות ההיסטוריות לבין הרעיונות המדיניים המניעים את

E. Bickerman, *Institutions des Séleucides*, Paris 1938; C. Habicht, *2 Makkabaeer Buch*, Guetersloh 1979

האירועים או המהווים את תוצאתם.³ בגרסה תמציתית זו אציג רק כמה דוגמאות לרעיון המדיני כאשר הוא מופיע במנותק מהנרטיב ההיסטורי (הפרדיגמטי). הנחת יסוד היוצאת מתוך קריאה יוונית של מקבים ב היא שלמדינה יש חוקה (*politeia*) שאמורה להתנהל על פי אמות מידה אתיות אוניברסליות. אין דיון בסוג המשטר שיהיה במדינה – דיון שהפך למרכזי במקבים א' – אלא בהתנהלות מוסרית, בראש ובראשונה של מנהיגיה. קורא פגאני היה מתחבר בקלות לפרקים הראשונים של הספר, המציגים כמה מקרים של בגידה בחוקי המוסר מצד מנהיגי המדינה, ואת העונש שמושת על אחדים מהם. למחבר עמדות ברורות בנושא זה, ובאמצעות פרדיגמות היסטוריות הוא מעביר מסר ברור שמדינה לא תידרדר למהפכה או למלחמת אזרחים אם וכאשר מנהיגיה ינהגו ביושר. שיבוש כלשהו בסדר הקיים מביא להידרדרות למהפכה (1.3).⁵ מנהיגיה של המדינה חייבים לנהוג באחריות ובזהירות בכל הנוגע לנכסי עניי המדינה המופקדים במקדש. אחריות המנהיגים מודגשת בספר כמה פעמים במפורש ושלא במפורש. בכל מקרה, בעיר-מדינה הנשלטת על ידי אימפריה יש לשמור על הסדר והחוק שכן דרדרה לאי-שקט ומהפכה יוביל בהכרח להתערבות השלטון המרכזי ולהצרת האוטונומיה שזכתה לה מאת שלטון זה. לפיכך, שמירה על החוק והסדר תערוב במידה רבה לחירותה המוגבלת. בדומה ל'פוליטיאה' של אפלטון, אך לא בהכרח בהשפעתה, בעל מקבים ב מייחס משקל ניכר לערכים במדינה שאותם יש לאמץ ואין לוותר עליהם (כגון צדק, חוכמה, אומץ לב, יישוב דעת, שלטון החוק והחוקה, נאמנות ורחמים). כאשר יווני-הלניסטי קרא את הפרקים על קידוש השם של האם ושבעת בניה, יש לשער שלא הופתע מן הסצנה ומן האכזריות, שכן היה זה נוהל מקובל בעולם ההלניסטי, כדוגמת הענשת משפחות שלמות של סרבנים או בוגדים (פוליביוס, היסטוריה, 6.18.38). מאידך גיסא, אפשר להניח שהתפעל מן האומץ והנחישות של מפגינים מעונים שביקשו להגן על 'חוקת אבות' הנוהגת, כלומר חוקי התנ"ך. גם האל, המופיע כשחקן ראשי לכל אורך הספר, לא יעורר תמיהה אצל הקורא היווני, שכן האלים היו שותפים מלאים לחייה הפוליטיים של הפוליס היוונית (ב'פוליטיאה', ספר ב, אפלטון אף נותן הגדרה של האל האידאלי של המדינה (382–383). כינויים

D. Mendels, 'An Overlooked Treatise in Greek Political Thought: An Essay on 2
Maccabees as a Hellenistic Politico-Theological Manifest', *Journal for the Study
of the Pseudepigrapha* 29 (2) (2019), pp. 100–131

D. Mendels, *Why did Paul Go West? Jewish Historical Narrative and Thought*, 4
London-Sydney 2013

'כשהייתה עיר הקודש יושבת בשלום מלא והחוקים היו נשמרים על הצד הטוב ביותר
5 בזכות צדקתו של חזונו כהן ושנאתו את הרע', וכו'.

שאלוהי ישראל זכה להם בספר מקבים ב, כגון *Ouranos, Theos, Despotes*, עשויים היו להתפרש לקורא היווני כתארים של תפקידים מגוונים שיוחסו לאלים מהפנתיאון היווני (כגון תאריה של אתנה: אתנה ניקה, אתנה פרומכוס, אתנה פרתנוס).

לגבי יחסה של עיר המדינה הנתונה לשלטונה ולחסדיה של אימפריה בעולם ההלניסטי אל האימפריה השלטת, יש להדגיש כי הקורא היווני חש תחושת 'דו'ה ו' כשקרא את ההיסטוריה של המאבק על חירות המקבים באימפריה השלטת, הסלאוקית. וכל כך מדוע? המאבק המתואר במקבים ב מזכיר לא במעט אלמנטים דומים לאלה שהתרחשו בעולם ההלניסטי בשנים שלפני פרוץ המאבק של היהודים שהחל ב-168 לפנה"ס. אין זה המקום להיכנס לדיון פרטני, אך אפשר לומר את הדברים הבאים: כמה חודשים לפני תחילת מרד המקבים בשנת 168 לפנה"ס הסתיימה המלחמה המוקדונית השלישית בתבוסתה המלאה של ממלכת מוקדון ומלכה פרסאוס בקרב פידנה. במלחמה זו היו חוגים ששאפו להשתחרר משלטון האימפריה המוקדונית ולחמו על חירותם, ורומא נשאה את דגל השחרור. בתום המלחמה נהגה רומא בהתאם לציפיות של אותם יוונים שרצו להשתחרר מעוללה של מוקדון: 'לאחר שאיימיליוס פאולוס סידר הכל כראוי, נפטרו בשלום מן היוונים וקרא למוקדונים לזכור את החירות, ה-"*eleutheria*", שהרומאים נתנו להם ולשמור עליה על ידי סדר טוב ואחדות דעות' (פלוטרך, אימיליוס פאולוס, 1.29).

לא הייתה זו הפעם הראשונה שמאבק ברוח זו התנהל על אדמת יוון, שהרי המלחמה המוקדונית השנייה, שהתנהלה אף היא בין רומא לבין אביו של פרסאוס, פיליפ החמישי (200-197 לפנה"ס), הסתיימה בקרב צינוספאליי בתבוסת המוקדונים, ובעקבותיה כינסו המנצחים ועידה גדולה של ערים יווניות בקורינתוס, ושם הצהירה רומא ברוב חגיגות והדר על חירות ליוונים (ליויוס, מיסוד העיר, *Senatus 5.32.33 Romanus et T. Quinctius imperator Philippo rege Macedonibusque devictis*, etc. בשנת 192 לפנה"ס פלש אנטיוכוס השלישי ליוון. פלוטרך סיכם את אוירת התקופה בצורה ממצה למדי:

אמתלה נאה [של אנטיוכוס] למלחמה היה לו שחרור (*eleutheria*) היוונים, שלא היו זקוקים כלל לשחרור כזה, לפי שזמן מועט לפני כן הוציאו הרומיים משעבודם של פיליפוס והמוקדונים, ועשום ברוב חסדם חפשים ועומדים ברשות עצמם. אבל אנטיוכוס בא ליוון עם חיל צבא כגואל. מיד

הייתה הארץ כמקרה, ודימגוגים פיתו את העם להאמין בהבטחות המלך וקילקלוהו בתקוות שווא... (פלוטרך, קטו הזקן, 12).

גם אם יש הגזמה בתיאור, בעיקר בעניין הדמגוגים,⁷ רעיון ה'חירות' והמלחמה למענה היו קיימים כבר בשנות התשעים של המאה השנייה והמשיכו לתוך ימי המלחמה המוקדונית השלישית, שכאמור הסתיימה בשנת 168 לפנה"ס. אין זה מקרה שמרד המקבים התנהל בין שתי מערכות רחבות היקף על חירות שהתנהלו בעולם היווני במאה השנייה לפנה"ס. מלחמה על חירות חברתית ופוליטית התנהלה נגד רומא בשנת 146 לפנה"ס ונסתיימה במפלה של הליגה האכאית שיוזמה את המלחמה. במקרה זה נשללה חירותם של היוונים, והפעם על ידי רומא.⁸ במילים אחרות, הסיטואציה הבסיסית של יחסי ערים עם אימפריות וסוגיית החירות המוגבלת באותה תקופה כבר ריחפו בחלל העולם ההלניסטי, והיו להן לא מעט השלכות כואבות על המזרח ההלניסטי – למשל, הפיצויים שנאלצה הממלכה הסלאוקית לשלם לרומא לאחר פלישתה ליוון, תבוסתה, ושלוש אפמיאה (188 לפנה"ס) אשר הביאו להעלאת המיסים שהשיתו הסלאוקים על נתיניהם באימפריה. בעל ספר מקבים א עדיין תולה תקוות ברומא כמשחררת עמים הרוצים ביקרה, כפי שבא לידי ביטוי בפרק ח.⁹

בין שהשפעת העולם ההלניסטי על מרד המקבים בנושא החירות התרחשה במציאות, ובין שהייתה רק מקור השראה למחבר ספר מקבים ב, לא כאן המקום לדון בסוגיה זו. בתיאור התנהלותה של ירושלים כעיר הנלחמת בשלטון המרכזי האימפריאלי מגלה ספר מקבים ב כמה מרפוסי הפעולה בעולם ההלניסטי המתמקדים בשאלת יחסי ערים משועבדות וחופשיות למחצה עם השלטון המרכזי של אימפריה. לדוגמה, במלחמה המוקדונית השלישית הייתה קבוצה גדולה ששאפה לסטטוס־קוו תחת השלטון המוקדוני, בדומה למתייוונים בארץ ישראל ששאפו לסטטוס־קוו של שלום עם הממלכה הסלאוקית, וקבוצה אחרת של לוחמי חירות שאפשר להשוות את מאבקה למאבקו של יהודה המקבי. התערבות האימפריה בערים מורדות דומה בשני המקרים. הקורא היווני של מקבים ב, שאולי לא הבין לעומק את עניין המאבק על החירות הדתית, ראה כאן בעיקר חיכוך מופך בין סיעה בתוך עיר לבין השלטון המרכזי, חיכוך שמביא להתערבות פיסית בוטה של שלטון זה. התערבות אלימה של האימפריה בעיר סוררת הביאה, לפי מחבר מקבים ב, לשרשרת של התנגשויות בהמשך. הואיל וספר מקבים ב עוסק ברובו בהיסטוריה של תחילת התנגשויות אלה, הוא הופך בלא משים למעייין לא אכזב לשחזור הרעיון המדיני בשאלת יחסי

Ibid, chapter 8 7

A. Fuks, *Social Conflict in Ancient Greece*, Jerusalem-Leiden 1984, pp. 270–281 8

ח, 16–1; 32–21. השוו מנדלס, לעיל הערה 4, עמ' 46–47. 9

עיר/אימפריה בזמן של התנגשות, עניין נפוץ ונפיץ בעולם ההלניסטי של המאות השלישית והשנייה לפנה"ס. די לקרוא את ההיסטוריונים פוליביוס וליוויוס כדי להיווכח שיחסי ערים נתינות עם אימפריות היו נושא מרכזי בעולם ההלניסטי של המאות השלישית – ראשונה לפנה"ס.

הואיל ומחבר מקבים ב שוור בנרטיב ההיסטורי התכתבויות, הסכמים ורטוריקה נתייחס אליהם כמקור המאיר לא רק את המצוי אלא גם את הרצוי; קרי, נברר מה אפשר ללמוד מכל אלה על הרעיון המדיני-ההלניסטי האוניברסלי.

כללי ההתנהלות של ערי המדינה והעמים אינם מצטמצמים למרחב הפנימי של ה-*politeia* אלא גם ליחסיה עם שכניה המידיים. גם כאן מצביע המחבר על הרצוי תוך כדי סיפורו על המצוי, המהלך ההיסטורי. דוגמה מובהקת לאסטרטגיה זו מצויה בפרק יב בספר מקבים ב, שמציע כמה פרדיגמות לקוד ההתנהגות הרצוי של ה'פוליטיאה' ביחסיה עם שכניה המידיים, גם הם תחת שליטת האימפריה. בדוגמאות שמביא מחבר בעל מקבים ב בנרטיב יש גרעין של תיאור מציאות, ועם זה הקורא הפגאני מקבל תמונה על קוד ההתנהגות האוניברסלי במקרים מייצגים. למשל, נקמה היא צורך בסיסי וטבעי, אך גם היא צריכה להיות מבוקרת, הגיונית ופרופורציונלית. עיר שמראה כוונות זדון יש לטפל בה ביד קשה. אם התנהלה מלחמה עם קבוצה אחרת באזור, הערכים במקרה דנן, יש לכרות ברית שלום גם בשעה שידך על העליונה, אם וכאשר אתה רואה בקבוצה זו פוטנציאל שיסייע לך בעתיד. בכל מקרה אל תמשיך במלחמה לא נחוצה (יב, 5-12). במלחמה כדאי לסמוך על אלוהים, כאשר הצבא הבא מולך חזק יותר ומצויד טוב יותר, כי אלוהים הוא התזכורת התמידית למערכת ערכים טובה וקבועה הקיימת ב'פוליטיאה' (יב, 6, 11, 82, 63), ולפיכך ינצח האל את האויב שנלחם למען ערכים פסולים כגון לעג וזלזול. יווני מן השורה הכיר היטב את יכולתם של האלים בשעת מלחמה. הקודים האתיים המובאים כאן ובמקומות אחרים בספר היו מובנים גם לו. יתר על כן, המחבר מעלה על נס את ערך הסובלנות (*eunoia*) שבזכות אימוצה יכולים שני עמים שונים לחיות בהרמוניה בתוך אותה עיר ולחלוק אותה 'פוליטיאה'. העיר המובאת כדוגמא ל-*eunoia* במיטבה היא בית שאן (יב, 30-31).

בשני פרקים מפורטים בספר (ט; יא) שוטח המחבר משנה סדורה של יחסי השלטון המרכזי עם נתיניו בערים אוטונומיות. תורה זו מובאת לקורא מכיוונים שונים החוזרים ומדגישים את אותו מוטיב עצמו: הקשר עם הנתינים הוא של המחבר, של המלך באמצעות מכתבים, וכמו כן של מפקד בשטח ואחד ממנהיגי נתיני העיר האוטונומית. הקורא מתרשם ממהימנות המקורות. בהתכתבויות אלה מכניס אותנו המחבר לעולם היחסים בין המלך בשלטון המרכזי לבין נתיניו אשר להם חירות מוגבלת כמקובל בעולם ההלניסטי. כאמור, הדיון כאן איננו נוגע בשאלת

האותנטיות של ההתכתבויות, אלא בתמונה המתקבלת כאשר מדובר ברעיון המדיני של התקופה כאשר ליחסי 'פוליטיאה' מול השלטון המרכזי.

נשוב ליווני המלומד שלנו. עבורו הנרטיב של פרק ט בספר מקבים ב לא היה בגדר הפתעה. הוא יכול היה להיזכר בהשוואה שבין המלך הטוב (דריוש) והמלך הרע (כסרכסס) במחזה של אייסקילוס 'הפרסים'. כל המשתתפים במחזה – למעט כסרכסס המתמקד בחרטה ואָבל – משבחים את דריוש המלך הטוב: 'כסרכסס בלע הכל באוולתו צי ימים הכרית חילו! הן דריוש זה, אביו, שר קשת למלך היטיב: אך בחדס שלט הוא-כל שושן אהבתו' (שורות 555-560). דריוש מועלה באוב ומחזק את דברי האחרים במחזה בדבר תכונות המלך הטוב. במקבים ב, פרק ט, המלך הרע מציג במכתב את המלך הטוב לאחר הבעת חרטה על מעשיו הרעים. בדומה ל'מטבולה' של פוליביוס, שבו המלכים פיליפ החמישי ואנטיוכוס הרביעי עוברים מהפך (*metabole*) משליטים טובים לרעים, על פי מקבים ב אנטיוכוס דווקא עובר תהליך הפוך, ובאותו פרק עצמו הופך ממלך רע למלך טוב. הוא מתחרט על מעשיו הרעים וכותב איגרת שבה הוא פורט בצורה חיובית את הרצוי ביחסי המלך הטוב והעיר האוטונומית (ט, 17-27). לפי מכתב זה ענייני העיר צריכים להתנהל בידי האזרחים, עליהם להראות רצון טוב (*eunoia*) וכבוד (*time*) כלפי המלך של האימפריה. המלך הטוב מצידו צריך לדאוג לרווחת התושבים (*tes koines panton asphaleias*), וענייני העיר (*ta pragmata*) יכולים להיות במצב טוב אם ימונה למלך יורש עוד בחייו, כך שהמעבר ממלך אחד לאחר יהיה חלק. מינוי יורש על ידי המלך השולט חיוני גם על מנת ששכני הממלכה לא יעלו רעיונות של פלישה וכיבוש.¹⁰ גם לזיכרון הציבורי יש מקום בהלכות המלך ההלניסטי: על האזרחים לזכור תמיד את הטובות הפרטיות והציבוריות שזכו להן מן המלך ועליהם להיות עקביים ברצונם הטוב (*eunoia*) כלפיו וכלפי יורשו. על היורש, בנו של המלך במקרה דנן, להמשיך את המדיניות האדיבה והמתונה של אביו ולהתאים עצמו לאינטרסים של האזרחים. ברוח זו מקדים מחבר מקבים ב דברים משל עצמו (ט, 13-18) ומתייחס ליהודים כנתיניו של המלך הטוב. הוא מזכיר שהעניק לירושלים חירות (*eleutheria*), שמשמעותה חירות מוגבלת; אוטונומיה תחת שלטון האימפריה; השוואת מעמדה של ירושלים לזה של אתונה. מתן תמיכה כספית למקדש על ידי המלך הייתה מובנת לכל קורא יווני, משום שתמיכת המלכים ההלניסטיים במקדשים הייתה עניין שבשגרה. המשך לסוגיית יחסי המלך והעיר האוטונומית אנו מוצאים בפרק יא.

ביסוד פרק זה עומדת ההנחה שאפשר לפתור סכסוכים במערכת הבינלאומית לא רק בדרכי אלימות אלא גם בדיאלוג. אך אם צד אחד (האימפריה במקרה דנן) מפר הסכם – ידה של האלימות על העליונה (יד, 18–33). והנה אנו מתוודעים למכתבים של המפקד המקומי ביהודה, ליסיאס, למכתבו של המלך אנטיוכוס החמישי אאופטור, בנו של אנטיוכוס הרביעי, למכתב של המלך לעם היהודי (*ethnos*), ולמכתב של הרומאים ליהודים. במכתבו מדגיש ליסיאס את היחס בין הרצון הטוב כלפי המדינה ורווחתה, ה'טוב' (*agathos*). במכתבו לליסיאס מדגיש המלך שנתניי האימפריה יחיו באין מפריע ושעליהם לקחת את ענייניהם בידיהם. הוא מכריז על חופש הפולחן של היהודים ומדגיש את מנהגי אבותיהם. בנוסף לכך, עליהם להיות מודעים למדיניות של האימפריה ולהיות שרויים ברוח טובה וחירות מחשבה על מנת שיוכלו לנהל את ענייניהם בעצמם. במכתב של אנטיוכוס ל'גרוסיה' של היהודים ו'לכל האחרים' הוא מדגיש את החנינה שהוא מעניק לשבים מגלותם. בעל מקבים ב מנסה לתת מענה הולם לבעיה שהציקה ליהודים באותה עת בנושא יחסי מלך האימפריה והעיר הנתינה. לאמור, התערבות האימפריה בחיי הפולחן ביהודה פורשה על ידי היהודים כהפרת חירותם המוגבלת ממילא. לפיכך, במרומו ובמפורש הספר משרר שגם הגבלת ה'אלאותריה' מולידה מאבק לגיטימי מוגבל באימפריה השלטת לשם החזרת הסעיף שנגזל מן החירות המוגבלת, הדתית, במקרה דנן. בסופו של דבר החירות הדתית הושבה על כנה לפי מקבים ב. מאבק כולל לחירות פוליטית מלאה מן השלטון המרכזי, אשר בא לידי ביטוי במקבים א, כנראה איננו על סדר היום של מחבר מקבים ב, וזו אולי הסיבה שהמחבר מסיים את הספר בתיאור ניצחון המאבק המוגבל.¹¹ הקורא זוכה לחיזוק משמעותי בהלך רוח זה מדבריו של יהודי, מנהיג לשעבר מן האליטה הירושלמית, המייצג את 'האינטרסים של העיר במיטבם'. בפרק יד, 6–10 הוא טוען שעיר תחת שלטון זר יכולה להיות מאוזנת ללא קונפליקטים רק אם קיימת תחושת אחריות של מנהיגיה, וזאת כדי שהעיר תהיה בת מזל ולא תתרחש בה מהפכה. על העיר לשמור על האינטרסים של המלך מחד גיסא, ומאידך גיסא להיות ערה לרווחת אזרחיה. מהפכנים בעיר נתינה באימפריה שלטת הם אלה שיכולים לגרום לערעור היציבות והשלום כרחבי האימפריה (יד, 10). המלך מצידו אמור לגלות נדיבות ולהיות ער לאינטרסים של העמים תחת שליטתו באימפריה.

11 דניאל שוורץ סבור שהספר נכתב מיד לאחר האירועים המתוארים בו, D. R. Schwartz, *Maccabees* (CEJL), Berlin 2008, pp. 3–15. להרחבת הידע בנושא אתיקה בינלאומית

בתקופה ההלניסטית: D. Mendels, *Hellenistic Inter-state Political Ethics and the Emergence of the Jewish State*, London 2021

לסיכום, ספר מקבים ב עוסק בשני כיוונים אפשריים של הרעיון המדיני, השלובים זה בזה ומתנגשים זה בזה מדי פעם. מצד אחד מופיע בו רעיון המהפכה האלימה שמטרתה השגת שחרור, ובה כל האמצעים כשרים. מצד אחר, מחבר מקבים ב סבור שניסיון להגיע למצב שבו החירות הדתית ניתנת ליהודים, גם אם החירות הכללית נשארת מוגבלת תחת שלטון האימפריה, הינו רצוי. במילים אחרות, רצוי שיחסי האימפריה עם העיר המשועבדת ישובו להיות שלווים. התנאי לכך הוא אחדות בעיר, חוקה יציבה, מושלים אחראיים הדואגים לכל אזרחיה ולא רק לחלקם. על המושלים לציית לחוקים, לדאוג לרווחת כולם, ולהסכים לחירות החלקית האופיינית לעולם ההלניסטי האימפריאלי. כמו כן עליהם לחיות בדו-קיום היררכי עם השלטון המרכזי. כאשר העיר נשלטת על ידי אזרחיה, הושג ערך הטוב האולטימטיבי שהוא ה־'arete' (טו, 37).

